

БРАЦЛАВЩИНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII ст.

**(до питання про зміну політичного
підпорядкування)**

Політичні колізії, пов'язані з Визвольною війною середини XVII ст. в Україні та її наслідками, останнім часом стали об'єктом пильної уваги дослідників¹. Це не випадково, адже в результаті українського повстання була підірвана могутність однієї з найвпливовіших країн східноєвропейського регіону — Речі Посполитої, відбулась деформація усталених кордонів, виникли нові державні утворення. Ці процеси щільно спресувались у короткому історичному проміжку, що привело до значних політичних, економічних та соціальних потрясінь.

Увагу автора даної розвідки привернула територія Правобережної України, зокрема, її південно-східна частина, відома під назвою Брацлавщини. В другій половині XVII — на початку XVIII ст. вона стала ареною перманентних військових конфліктів, іноземних агресій, неодноразово потрапляла під владу різних маріонеткових урядів, зазнавала майже повного спустошення. На теренах Брацлавщини можна було спостерігати феномен одночасного функціонування абсолютно різних управлінських систем. Природньо, політичне підпорядкування краю також змінювався досить часто. Саме аналіз динаміки та модифікацій політичних режимів на території Брацлавського воєводства у зазначений період є основним завданням цієї студії.

Починаючи з 1569 р. Брацлавське воєводство входило до складу Речі Посполитої. На заході, півночі і північному сході Брацлавщина межувала з Подільським і Київським воєводствами, на сході — з Диким Полем, яке номінально також належало Польській державі². Південним сусідом Брацлавщини було Молдавське князівство — васал Оттоманської Порти. Протягом кінця XVI — першої половини XVII століття склалась досить чітка система політичного та адміністративного управління краєм, основним завданням якої було забезпечення охорони південних кордонів від набігів кримчаків. Локальні війни з турками і ординцями на «південних кресах» стали постійним явищем і велись прикордонними воєводами і старостами з перемінним успіхом. Найбільш відомі з них — кампанії 1575, 1594 та 1620–22 років.

Неспокійна ситуація прикордоння не сприяла розвитку краю. Міст було відносно небагато, жителі прагнули селитись поближче до фортець. Густота населення становила близько 8 чоловік на 1 кв. км³.

Такою виглядала Брацлавщина напередодні повстання Максима Кривоноса, яке знаменувало початок Визвольної війни у цьому регіоні. Протягом кількох тижнів літа 1648 року в результаті кровопролитних боїв основні міста і фортеці краю перейшли до рук козаків і міщан; коронні війська відступили на територію Поділля, Покуття і Галичини. Успіхи повстанців означали на цьому етапі фактичну ліквідацію шляхетського устрою у Брацлавському воєводстві і його поступову заміну новою системою управління. Ця система формувалась протягом другої половини 1648 — початку 1649 р. і передбачала створення на місцях полків і сотень та підпорядкування їх гетьманській адміністрації⁴. Згідно умов Зборівського договору (18 серпня 1649 р.) Брацлавщина стала складовою частиною території, яка перебувала під гетьманським управлінням. Це означало, що «всякі посади» у воєводстві віддавались «особам не римської, а грецької релігії»⁵, на Брацлавщині не залишалось коронних військ, а натомість «дух козацтва охопив всі сфери життя»⁶. Це був ранній, «романтичний» період функціонування козацької адміністрації. Сувора реальність нагадала про себе вже через півтора роки. Зимовий рейд польного гетмана М. Калиновського призвів до взяття кількох фортець на території Брацлавського полку і загибелі місцевого полковника Данила Нечая (1651 р.). Лише самовідданий захист Вінниці військами Івана Богуну дозволив стабілізувати ситуацію і відтіснити агресорів із Східного Поділля. Проте Білоцерківський трактат, підписаний воюючими сторонами після берестецької поразки Б. Хмельницького, повернув територію Брацлавського воєводства Речі Посполитій і юридично зафіксував на ній пріоритет польських законів. Це була перша реставрація шляхетського правління на східноподільських землях, яка втім виявилась швидкоплинною. Не ратифікований сеймом Білоцерківський трактат остаточно денонсувала Батозька перемога Б. Хмельницького над армією М. Калиновського (1652 р.). Після «вікторії на Батозі» у Брацлавському воєводстві знову стала діяти козацька управа⁷.

Події 1654 року на Брацлавщині були сприйняті неоднозначно. З одного боку, більшість суспільства, практично всі східноподільські міста принесли присягу на вірність Олексію Михайловичу⁸, з іншого — відмовився присягати не лише авторитетний полковник Іван Богун, але й весь брацлавський полк⁹. Втім, невдовзі ці обставини втратили актуальність — експедиція С. Чарнецького та спустошливий набіг кримців перетворили територію між Бугом і Дністром на пустку. За підрахунками польських

істориків, у 1655 році було сплюндровано більше ста міст, близько 300 тисяч чоловік потрапили в неволю¹⁰. В кінці 50-х років XVII ст. на територію Брацлавщини претендували (крім Речі Посполитої) Кримське ханство, Молдавія і Оттоманська Порта.

Новий струмінь у вирішення політичного статусу брацлавських земель привносять гадяцькі домовленості гетьмана І. Виговського. Як відомо, Гадяцький договір 1658 р. передбачав утворення т. з. Великого князівства Руського в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств і об'єднання його з Польщею і Литвою в єдину федерацію. Законодавча влада на території князівства належала б національним зборам, виконавча ставала пріоритетом обраного довічно гетьмана. Не викликає сумнівів, що формуючи принципи утворення нової держави на сході Європи, І. Виговський та Ю. Немирич намагались унеможливити реставрацію шляхетських порядків у чистому вигляді. Недаремно коронний обозний А. Потоцький, звертаючись до короля, стверджував у 1659 році: в українців «головне завдання, щоб не бути їм ні під Вашою королівською милістю, ні під царем, і вони сподіваються добитись свого, лякаючи Вашу королівську милість царем, а царя Вашою королівською милістю»¹¹.

З позицій сьогодення ми можемо стверджувати, що Гадяцький трактат міг і повинен був відіграти значно рельєфнішу роль, ніж та, яку йому довелось відіграти. Проте політичну альтернативу належно оцінити можуть, як правило, лише нащадки.

Після того як творці Гадячу полишили український політичний Олімп, ситуація звелась до другої Переяславської угоди 1659 р., якою визначались нові умови підпорядкування козаччини північним сусідом. На Брацлавщині повинні були з'явитись російські війська, а у самому Брацлаві мав розташуватись гарнізон із воєводою на чолі. Неважко здогадатись, кому належала б у цьому випадку реальна влада у даному регіоні.

Проте сподіванкам російських дипломатів втілитись у цей час в життя не довелось. Військову кампанію 1660 р. їхня армія провалила повністю і змушена була спішно відступати з Правобережної України. Слободищенський трактат, підписаний того ж року емісарами Юрія Хмельницького та Яна Казимира, знову повернув годинникову стрілку до часів Гадяча. Однак зупинити центробіжні тенденції в Україні ця угода була не в силах: гетьманська держава розпадається на частини, які, шукаючи протекції у сусідів, затято борються між собою. На Брацлавщині саме після підписання Слободищенського трактату починається черговий етап відновлення шляхетського режиму. Уряд Речі Посполитої спішно запроваджує свої закони, суд, адміністративно-політичний устрій. Дворянство Брацлавщини бере активну участь у

роботі сейму 2 травня 1661 року¹². Іншими словами, у Брацлавському воєводстві склались дві управлінські системи, які змінювали одна одну, а часом співіснували. В таких умовах годі було сподіватись на швидку стабілізацію внутрішнього становища краю.

Наступною спробою ревізії політичного устрою Східного Поділля слід вважати акцію місцевого полковника Остапа Гоголя, який у 1664 році проголосив себе підданим Москви¹³. На допомогу йому прибув кошовий запорозьких козаків Іван Сірко. Виступ Гоголя — Сірка був придушений військами правобережного гетьмана П. Тетері, хоча останній у наступному році сам був розбитий під Брацлавом полковником Дрозденком.

Основні події періоду Руїни на терені Брацлавщини розгорнулись в роки правління гетьмана П. Дорошенка. Початок його діяльності на Побужжі красномовно висвітлює літопис Самовидця: «И так Дорошенко с тоєю ордою и козаками напал на Маховского и его войско в Браилове, который был рушил до Бару, и там тое войско разбили... И от того часу знову сталось розервания козакам от короля»¹⁴. Для остаточного підкорення Східного Поділля Дорошенкові довелось витримати військову сутичку з уже згадуваним брацлавським полковником Дрозденком. Дрозденко врешті-решт був блокований військами Дорошенка у своїй резиденції, а пізніше розстріляний¹⁵. Гетьман утвердив за собою територію Східного Поділля.

Тим часом сепаратні переговори російських і польських політиків привели до підписання у 1667 р. Андрусівського перемир'я, згідно з умовами якого Брацлавщина поверталась до складу Речі Посполитої. Цей акт завдав сильного удару по промосковській партії в Україні. П. Дорошенко, користуючись вигідним моментом, формує політичний блок, направлений проти Речі Посполитої. Підтримку він знайшов у Стамбулі та Бахчисараї; південні сусіди України давно збирались «поставити на місце» польську Корону. Військові дії 1667 р. у Галичині привели до підписання т. з. Підгаецького договору П. Дорошенка, Аділь Гірея та Я. Собеського. Угода носила явно компромісний характер: Польща визнавала за Дорошенком титул гетьмана Війська Запорозького; фактично вся територія козаків залишалась за ними, однак шляхті дозволено було повертатись до своїх маєтків. Коронним військам пересікати кордони козацьких земель заборонялось¹⁶. Ми цілком солідарні з висновком В. Степанкова, що у 1667 році північні райони Правобережної України перебували під шляхетською окупацією, а в південній частині Правобережжя (до якої відносилась і Брацлавщина) функціонували інститути Української держави, очолювані П. Дорошенком¹⁷. Цю ситуацію добре розуміли у Варшаві,

недарма на андрусівських переговорах з Росією польські представники наполягали на необхідності бойових дій проти Криму і Порту саме на території Брацлавщини. Таким чином вони хотіли одночасно вбити двох зайців — ліквідувати загрозу своїм володінням з боку Туреччини і Кримського ханства та ізолювати уряд Дорошенка¹⁸.

Пік протистояння двох систем прийшовся на 1669–70 рр. П. Дорошенко намагається домовитись про принципи управління Україною з російським урядом; одночасно він веде важкі Острозькі переговори з Польщею. Програма Дорошенка на переговорах може бути викладена у вигляді кількох пунктів: 1) на Україні не повинно бути коронних військ; 2) сенатори та «дідичі» не можуть «наїздити» на цю територію; 3) митрополит обирається станами православного українського народу вільною елекцією; 4) знесення привілеїв уніатам¹⁹.

Проаналізувавши програму гетьмана, зробимо висновок, що вона рішучіше відстоювала права українства, ніж Підгасцькі статті. Для Брацлавщини це означало практично повний відрив від Корони і перетворення на складову частину козацької території. Уряд короля М. Вишневецького вирішив не поступатися і передав гетьманську булаву полковнику М. Ханенку. У постанові Острозької комісії від 22 грудня 1670 року всі домагання Дорошенка були відкинуті. Передбачалося, що шляхта вільно повертатиметься у свої маєтки, військо козаків підлягатиме коронним гетьманам, а козаки одержать становий суд. Питання про унію не піднімалося²⁰. Дорошенко починає активно протидіяти цим планам, прийнявши протекторат Туреччини над своєю територією. Політичний статус Брацлавщини вже вкотре реформується.

У серпні 1671 року Я. Собеський розпочав наступ на територію Брацлавського воєводства, захопивши Брацлав, Могилів, Шаргород та інші міста. Цей похід став своєрідною прелюдією до великої війни між Польщею і Туреччиною, яка вибухнула навесні 1672 року. Армія султана Магомета IV, союзника і протектора П. Дорошенка в короткий термін розбила війська Речі Посполитої та М. Ханенка і оволоділа основними опорними пунктами краю. 8 жовтня 1672 р. було підписано найганебніший у польській історії Бучацький мир. Згідно з його умовами Річ Посполита втрачала будь-які права на Правобережну Україну, територія подільського воєводства відходила до Туреччини, а «Україна у старих кордонах» (тобто, Київщина й Брацлавщина) — під владу Дорошенка²¹. В таких умовах логічним видається наступний крок П. Дорошенка — він веде переговори з Туреччиною про реабілітацію Гадяцького договору 1658 року²². Ці акції стали «лебединою піснею» великого політичного і військового діяча України, біографія якого була нерозривно пов'язана з Брацлавщиною та Поділлям.

Невдовзі починається смуга невдач: у 1674 р. новий наступ на Східне Поділля проводить Я. Собеський, у тому ж році козацькі правобережні полки приймають підданство гетьмана Лівобережжя І. Самойловича. 1675-й рік став трагедією Брацлавщини — після страшної татарської навали вона практично повністю збезлюділа. У 1676 р. відомий польський дипломат Бенювський, виступаючи у сеймі, стверджував: «Подолії ми вже не маємо, і в Україні в багатьох місцях попадаються лише птахи небесні та змії...»²³. На території Барського староства, яке знаходилось на кордонах Брацлавщини, населення не було зовсім, якщо не рахувати невеликої кількості черемисів. Припинилась торгівля, лише верблюжі каравани курсували з Кам'янця до Шаргорода²⁴.

У 1676 р. Дорошенко склав свої повноваження; ще раніше віддав булаву його давній опонент М. Ханенко. Наступного року Польща і Туреччина пішли на значні поступки Речі Посполитій, погодившись на контроль з боку останньої двох третин території України (Брацлавщини). Одна третина повинна була належати козакам, залежним від Порти. Туреччина продовжувала контролювати Поділля²⁵.

На Східне Поділля поступово повертається населення з Лівобережжя (Самойлович намагався не допустити цього, та марно). Повільно відроджуються козацькі форми самоуправління. Тому турецький уряд вирішив не протидіяти цим процесам, а взяти їх під свій контроль. З 1677 до 1681 р. у Немирові існувала резиденція васала Порти «князя Сарматського... вождя війська запорозького» Ю. Хмельницького, місця якого полягала у колонізації краю та повному підпорядкуванні його Османській імперії. У 1681 р. султан передав Україну молдавському господарю Дуці, який призначив «наказним гетьманом» Я. Драгинича. Доля цих маріонеткових правителів виявилась трагічною. Ю. Хмельницький був страчений у кам'янецькій в'язниці, війська Дуки та Драгинича розгромив краківський каштелян А. Потоцький, полонивши при цьому молдавського господаря²⁶.

На початку 80-х років активізувалась дипломатія Москви. Бахчисарайський договір 1681 року з Туреччиною та «Вічний мир» з Польщею (1686) повинні були поставити останню крапку в історії козацької держави на Східному Поділлі. Ще недавно густозаселена територія оголошувалась пусткою, там заборонялось селитись новоприбульцям. Ця безглузда вимога чітко демонструвала негативне ставлення Москви і Стамбулу до відродження козащини на подільських землях.

Однак Річ Посполита була сама не проти використати козацькі полки проти Туреччини. У 1683 р. було підписано союзний договір Австрії та Польщі. Пункт 8 данного договору визначав, що «військові

дії проти Туреччини розгорнуться з боку короля у Подолії»²⁷. Тому цілком логічно виглядають універсал Я. Собеського 1684 р. та сеймова постанова 1685 року про наділення правобережних козаків всіма колишніми правами і привілеями. Гетьманом був призначений С. Кунницький, колишній помічник Дорошенка. Відновив свою діяльність Брацлавський полк на чолі з А. Абазином. Шляхетська влада на Брацлавщині одразу стала номінальною, що одразу зафіксували постанови повітових сеймиків 1685 та 1690 років.

В черговий раз ситуація різко змінилась після 1699 року, коли Туреччина вимушена була підписати Карловицький мир і залишити територію Поділля. Після втрати Портою подільських земель правобережна козаччина виявилась для польського короля та уряду джерелом багатьох неприємностей. У зв'язку з цим були збільшені залоги у вінницькій та брацлавській фортецях²⁸.

У наступному році відповідною сеймовою постановою козацький устрій на цій території ліквідовувався. Відчайдушна спроба повстання 1702–03 років успіху не мала. На Брацлавщині козаки були розбиті експедиційними загонами коронних військ.

На початку XVIII ст. Брацлавське воєводство у складі Речі Посполитої потрапило у вир Північної війни, яка, на думку М. Костомарова, завдала такого удару Польщі, що остання перетворилась на якесь «напівживе напівзотліле тіло»²⁹. У шляхетському таборі наступив розкол: одні виступали на підтримку Августа II, інші — за Станіслава Лещинського; діяльність державних органів була паралізована. На Брацлавщині функціонували різні «партії», кожна із своєю програмою дій. В цей час виникає реальна можливість ліквідації шляхетського устрою, пов'язана із діяльністю Семена Палія та вторгненням у південно-східні палатинати Речі Посполитої козаків І. Мазепи, підсиленних калмицькими полками³⁰. Війська лівобережного гетьмана виступили до Брацлава, Ладижина, Немирова та Синяви³¹, прагнучи використати їх як опорні пункти для боротьби із ставленниками Лещинського, проте ніяких реальних результатів для наступної розстановки політичних сил ця акція не принесла. Деякий час на Брацлавське воєводство (як частину Правобережної України) реально претендувала Росія. Петро I навіть видав у серпні 1707 року указ про неповернення цього регіону Речі Посполитій. Однак, зазнавши краху у Прутському поході (1711 р.), Росія змушена була обмежити свої апетити і підтвердити умови «Вічного миру».

З другої половини 10-х років XVIII ст. на Брацлавщину повертаються польські землевласники, розпочинається період магнатської олігархії. В цей час було остаточно ліквідовано козацький устрій та

систему управління, активно впроваджувались шляхетські порядки. На Брацлавщині локалізувались регулярні збройні сили: з 1717 року у Брацлаві та Вінниці постійно перебували важка «панцирна» та легка хоругви коронного війська³². Детальний опис цих процесів ми знаходимо у прекрасній розвідці Й. Ролле³³.

В першій чверті XVIII ст. Брацлавщина являла собою сукупність декількох магнатських «держав»-анклавів, в проміжках між якими були розсіяні володіння шляхти³⁴. У такій політичній системі Брацлавщина проіснувала до 1793 року.

---

¹ Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — К., 1993; Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: Кордони, населення, право. — К., 1996; Сергієнко Г. Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-і роки XVII ст. — початок XIII ст.) // Укр. іст. журн. — 1996. — № 3.

² Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони восводств у світлі джерел. — К., 1993. — С. 83–84.

³ *Polskie dzieje od czasow najdawniejszych do wspolczesnosci.* — Warszawa. 1996. — S. 105.

⁴ Український історик Я. Дашкевич називає Брацлавський, Кальницький (Вінницький), Подністрянський, Чечельницький, Уманський полки. Див.: Дашкевич Я. Р. Подільські полки (середина XVII — початок XVIII ст.). // Тези доповідей шостої Вінницької обласної історико-красназничої конференції. — Вінниця. 1988. — С. 18.

⁵ Документи Богдана Хмельницького. — К., 1961. — С. 132.

⁶ Смолій В. А., Гуржій О. І. Як і коли почала формуватись українська нація. — К., 1991. — С. 59.

⁷ Гуржій О. Українська козацька держава... — С. 24.

⁸ Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою. — Нью-Йорк, 1954. — С. 14.

⁹ Липинський В. Україна на переломі. — Київ; Відень. 1920. — С. 34.

¹⁰ Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. — Т. 2. — К., 1991. — С. 40.

¹¹ Ефименко А. Очерки истории Правобережной Украины. // Киевская Старина. — 1894. — Т. 47. — С. 169.

¹² Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Ч. 2, т. 2. — К., 1888. — С. XVI.

¹³ Дорошенко Д. Нарис... — С. 69.

¹⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 100–101.

¹⁵ Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 2. — К., 1992. — С. 43.

¹⁶ Галактионов И. В. Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. — М., 1979. — С. 383.

- ¹⁷ Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. — К., 1991. — С. 113.
- ¹⁸ Санин Г. А. Русско-польские отношения 1667–1672 годах и крымско-турецкая политика в Восточной Европе. // Россия, Польша и Причерноморье. — М., 1984. — С. 284.
- ¹⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — Т. 9. — СПб., 1878. — С. 196–206.
- ²⁰ Там же. — С. 348–357.
- ²¹ Грушвський М. С. Нарис історії українського народу. — К., 1992. — С. 221.
- ²² Степанков В. С. Названа праця. — С. 119.
- ²³ АЮЗР. — Ч. 2. Т. 2. — С. X.
- ²⁴ Ефименко А. Очерки... — С. 181.
- ²⁵ Бандтке С. История государства польского. — Т. 2. — СПб., 1830. — С. 369.
- ²⁶ Там же. — С. 390–391.
- ²⁷ Там же. — С. 381.
- ²⁸ АЮЗР. — Ч. 2, т. 3. — К., 1890. — С. 33–35.
- ²⁹ Костомаров Н. И. Последние годы Речи Посполитой. — СПб., 1905. — С. 41.
- ³⁰ Возгрин В. Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. — М., 1986. — С. 130–131.
- ³¹ Смолій В. А. Воз'єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978. — С. 54.
- ³² Volumina legum. Т. VI. — Petersburg, 1860. — S. 178–179.
- ³³ М. М. Побожье в XVII и XVIII вв. // Киевская Старина. — Т. XXX. — 1890. — С. 461–463.
- ³⁴ Ефименко А. Я. История украинского народа. — К., 1990. — С. 358.